

5. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности – Изд. 2-е, испр. и доп. / Л. И. Петражицкий. – СПб., 1910. – Т. 2. – 758 с.
6. Давидов П. Г. Морально-правовой конформизм как социально-философский феномен : дис. ... канд. филос. Наук : 09.00.03 / П. Г. Давидов. – Донецьк, 2007. – 206 с.
7. Кравцов Ю. С. Філософське призначення освіти у морально-правовій ідентифікації людини : монографія / Ю. С. Кравцов. – Дніпродзержинськ : ДДГУ, 2012. – 254 с.
8. Оболонский А. В. Мораль и право в политике и управлении / А. В. Оболонский. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2006. – 261 с.
9. Темченко В. І. Правові та моральні аспекти механізму забезпечення громадянських прав і свобод у контексті євроінтеграції : монографія / В. І. Темченко. – К. : К. І. С., 2012. – 435 с.
10. Дзьобань О. П. Суспільна правосвідомість як комунікативно-дискурсивний феномен / О. П. Дзьобань, Ю. Ю. Калиновський. // Практ. філософія. – 2010. – № 2 (36). – С. 160–166.
11. Общественное сознание и его формы / В. И. Толстых, Н. Б. Биккенин, Л. С. Мамут и др. ; под общ. ред В. И. Толстых. – М. : Политиздат, 1986. – 366 с.
12. Системные изменения и общественное сознание в странах Восточной Европы : сб. науч. трудов / редкол. : Л. Н. Шаншиева (отв. ред.) и др. – М. : ИНИОН, 2008. – 140 с.

С. Б. Жданенко, кандидат філософських наук, доцент

ПРАВОВИЙ МЕНТАЛІТЕТ ТА ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ

Правове виховання є механізмом розширеного відновлення правосвідомості та правової культури. Джерелами правового виховання традиційно виступають такі об'єктивні форми духовної діяльності, як звичаї, моральне виховання в родині і суспільстві, релігія, політичні відносини і традиції влади, правова доктрина, система правосуддя і покарання. Одним із елементів правосвідомості на рівні її нижчого щабля є правовий менталітет, що відображає повсякденний суспільний правовий досвід. Правовий менталітет можна визначити як найбільш типову і стійку для певної соціальної чи етнонаціональної спільноти систему світоглядних уявлень, оцінювань та реагувань на об'єкти державно-правової дійсності, що історично склалася. Тоді як правове мислення належить індивіду, правовий менталітет є елементом колективної, масової свідомості, формою відображення існуючих правових реалій. Правовий менталітет містить два взаємодіючих рівні: свідомого та несвідомого, сукупність усвідомлених та неусвідомлених правових уявлень, стереотипів, ціннісних орієнтирів, правових настанов певних соціальних спільнот у сфері політико-правової повсякденності. При цьому на неусвідомленому рівні структурні елементи правового менталітету відрізняються стійкістю і мало змінюються, а на усвідомленому – піддаються зміні.

Правовий менталітет характеризується такими ознаками, як бінарність; культурологічна своєрідність; консервативний, стійкий та статичний характер; типовість уявлень, оцінювань, реагувань; колективний характер; його політико-правова природа.

Правовий менталітет проявляється на двох рівнях, що характеризує його бінарність: усвідомленому (рефлексивному), коли представники тієї чи іншої спільноти розуміють свою належність до цієї спільноти, поділяють її цінності, правові орієнтації та настанови, пишаються своєю співпричетністю із певною культурно-історичною традицією. Особливо показовим у даній площині є розуміння справедливості-несправедливості та оцінювання конкретних подій, відносин з точки зору правового належного. Другим рівнем прояву правового менталітету є неусвідомлений (позарефлексивний), тобто емоційне переживання свого обов'язку перед іншими та почуття власного права, правди. Правові емоції людини відображаються в її переживаннях з приводу права, прийнятого закону, нормативного акта, правотворчої, правозастосовної, правоохоронної діяльності державних органів, існуючої злочинності, правопорушень і системи боротьби з ними. Такі переживання можуть бути у вигляді задоволення або незадоволення, обурення, у формі приємних або неприємних відчуттів. І оскільки правові почуття як частина правового менталітету відрізняються сталістю, система правового виховання повинна переважно бути спрямована на формування рефлексивного рівня правового менталітету.

Найбільш показовими архітиповими модусами правового менталітету є прислів'я, приказки, міфи, казки, анекдоти, які є усною формою виявлення народної правової культури і в яких у символічні форми закодовані правові цінності та пріоритети. Він відображається у звичаях, традиціях, способах діяння, що формуються протягом всієї історії існування спільноти під впливом багатьох умов та чинників, таких як релігія, війни, освіта, географічне та природно-кліматичне розташування, етнічний склад тощо. Це підкреслює історичну зумовленість культурної своєрідності правового менталітету. Наприклад, слов'янський правовий менталітет читається в таких прислів'ях: «Неспійманий – не крадій», «Без тіла не має діла» та багатьох інших. Саме прислів'я та приказки спрямовують і, так би мовити, виховують суспільну та індивідуальну правосвідомість, виконуючи роль охоронителя історичної пам'яті народу. Фактично, незважаючи на наявність справедливих чи несправедливих законів у суспільстві, різноманітні фольклорні форми плекають у народних масах ідеї добра, правди та справедливості. Вони є своєрідними запобіжниками перед загрозою деградації суспільної моралі. Таким чином відбувається вмотивування здійснення особистістю правомірних вчинків, що стимулює її юридичну активність, а через посилення правового стимулювання можуть зростати цінність і роль самого права.

Як відомо, правовий менталітет виявляється в мові, за допомогою якої ми виражаємо своє ставлення до певних подій, вчинків, стосунків, намірів. Різноманітні верстви населення постійно одержують та сприймають певну інформацію від провладної або інтелектуальної еліти щодо права, але при цьому здійснюють власну семантичну інтерпретацію сприйнятого, спрощуючи її, переводячи в більш зрозумілі мовні конструкції. Ця інтерпретація відбувається за допомогою існуючих в мовному полі концептів. Опис концептів як духовних цінностей являє собою опис ментальної дійсності. Стійкою підставою концепту і вихідною точкою його розвитку є буквальне значення слова, звичаю, уявлення тощо. Так, у слов'янській ментальній традиції концепт «закон» має три основні значення: 1) закон Божий та моральний; 2) закон юридичний; 3) закон науки. Але в усіх цих значеннях «закон» мислиться як «межа», за якою лежить інша сфера життя або духу, інша реальність. Отже, «закон» окреслює не тільки коло належного, а й більш широку сферу. У понятті «юридичний закон» проявляється, по-перше, поняття «закону совісті», Божого закону, моральності; по-друге, як поняття «харизматичної особистості», слідувати відразу якої більш морально, ніж виконувати букву юридичного закону; по-третє, як особливе ставлення до злочинців як до страждальців. У понятті «закон природи» простежується протест проти об'єктивних законів, що відкриті та встановлені наукою у природному та громадському житті. Закон як «межа» визначає й такі похідні поняття, як «злочинець» – той, хто переходить «межу», «ворог» – той, хто перебуває за межами «кола своїх», за межами роду, громади, звичаїв та традицій. Отже, суспільна та індивідуальна правосвідомість містять своєрідну «межу» у вигляді самообмеження та самоконтролю щодо можливих дій, яка ґрунтується на певних засадах та становить їх синтез: позитивне право, природне право, мораль, релігійні норми, звичаї. Ця «межа» набувається свідомістю шляхом дій у правовій та неправовій реальностях, шляхом виховання та самовиховання.

У європейській правовій традиції поняття «закон» протистоїть поняттю «беззаконня» як щось забороненому, негативному. У слов'янській ментальності «закону» протистоїть не тільки щось негативне («беззаконня»), а й дещо позитивне, що є важливішим за закон – мораль, релігія. Над сферою закону існує ще деяка сфера добра, совісті та справедливості. Наявність цієї неофіційної, неформальної сфери, що протистоїть закону, і є особливістю слов'янської правової ментальності. Тому в оцінюванні правової ситуації слов'яни віддають перевагу співчуттю, людяності – формально юридичним аргументам та доказам. У той же час ці дві протилежні сфери існують як синкретична, багатошарова та стійка цілісність. Перший і головний шар ментальних уявлень про закон становить протиставлення формальному, юридич-

ному закону правди-справедливості, що міститься в душі, тобто совість. Ще один план концепту «закон» складає тлумачення «засудженого як нещасного», схильність до виправдування його поведінки з урахуванням його особистісних якостей та обставин подій. А отже, третій шар народного менталітету утворений як протиставлення формального закону діям та правилам, що створює харизматична особистість, здатна впливати на інших людей.

У юридичному аспекті закон розуміється як нормативно-правовий акт, прийнятий вищим законодавчим органом держави, що має вищу нормативну силу стосовно інших нормативних (підзаконних) актів держави та є основним джерелом права. Але таке сприйняття закону притаманне навіть у сучасності лише частині українців. Ментальність більшості населення фрагментарна, емоційні оцінювання явищ превалюють над раціональними. Ставлення до закону та права здебільшого є невід'ємним від ставлення до влади, юридичні знання недостатні і змішані з моральними судженнями. Масова ментальність являє собою багатшарове утворення, в якому один над одним надбудовуються комплекси уявлень і цінностей різних історичних епох та ідеологічних орієнтацій, які здебільшого слабко раціоналізовані. У ментальності частини українців існують ліберальні уявлення, цінності та настанови: визнання цінності людського життя, рівності усіх перед законом, поваги до приватної власності, визнання залежності могутності держави від добробуту громадян, цінність прав і свобод людини тощо. Однак ці цінності трансформуються під впливом більш стійких традиційних ідеологічних настанов на перевагу колективістських орієнтирів. На жаль, суттєвою рисою слов'янського менталітету є слабкість мотивації ліберальних цінностей у власному житті і діяльності. Традиціоналізм з патріархальним образом державної влади, з його етатистською і егалітаристською настановами і зрівняльною психологією поєднаний з консерватизмом державно-соціалістичного типу, тобто орієнтацією на колективістські цінності, державний патерналізм, культ персоніфікованої держави, психологічну готовність обміняти економічну та іншу свободу на порядок і матеріальні блага, що встановлюються і розподіляються централізованою владою.

У правовому менталітеті можна, як і в самому праві, виділити публічно-правову складову, що відображає ставлення і сприйняття влади, держаних установ, режиму законності, патріотичні настрої, які базуються на історичному досвіді розвитку державності, та приватноправову складову, в основі якої лежать ставлення людини до себе як до частини спільноти, інших, родини, традиційні уявлення про належні відносини між членами спільноти.

Особливості слов'янського публічно-правового менталітету виявляються в уявленнях стосовно судоустрою, встановлення істини та судочинства, що містяться в юридичних прислів'ях, наприклад, «Злодія не бити – добро загубити», «Не спіши карати, спіши вислухати», «Закон – что дышло: куда повернул – туда и вышло», «Дураку закон не писан» тощо. Приказки та прислів'я концентрують в собі правові почуття та емоції, які є елементами дійсного права. Індивіди пов'язані між собою правовими емоціями, що мають атрибутивно-імперативний характер. Розуміння права як заснованого на правових емоціях орієнтує законодавця та практичних юристів на більш глибоке і ґрунтовне вивчення правопсихологічних переживань людей. Унаслідок цього правові емоції значно впливають на юридичне обличчя суспільства, оскільки регулюючий вплив правосвідомості обов'язково передбачає включеність у цей процес правових почуттів, настроїв, афектів, переживань особистості. Позитивні юридичні почуття є результатом розвитку правової культури людини, соціальної групи, суспільства в цілому. Соціальна цінність таких правових почуттів полягає у спрямуванні людської свідомості, а відповідно й поведінки, до духу права, його справжнього призначення, культивування цінностей права.

До характерних ознак слов'янського правового менталітету можна віднести такі: а) неоднозначне ставлення до закону: з одного боку, суспільні вимоги до можновладців щодо встановлення справедливих законів, а з другого – відсутність чітких внутрішніх імперативів до їх виконання; своєрідна ціннісна амбівалентність; б) існування позап правового світу неписаних правил та настанов, що є вищими за закон та пов'язані з загально-суспільними уявленнями про справедливість, порядок, добро, свободу, порядність; розуміння свободи як свавілля, а можливість встановлення порядку пов'язується не зі свободою, а з сильною владою; в) еkleктичність поглядів щодо основних та антиправових цінностей; г) схильність до виправдання антиправових учинків залежно від ситуації та діючої особи, героїзація сучасних «робінів гудів», «соціальних мучеників»; г) позап правовий і позаяридичний пошук справедливості, що часто-густо має неприборканий характер; д) емоційність та образність виразів правових явищ у фольклорі за допомогою приказок, прислів'їв, анекдотів, повчальних історій з життя.

При дослідженні характеру народу необхідно визначити ті його властивості, які складають основний, первинний зміст його душі і властивості, які походять від його першооснови. У вітчизняній філософії існують принаймні дві тенденції до пошуків цієї першооснови. Одна походить від позиції

слов'янофілів та ґрунтується на уявленні про бажаний образ народу – ревно релігійного, соборного. Друга малює народ у більш реалістичному світлі – неосвічений, неприборканий, зухвалий. Кожнен з цих підходів абсолютизує одну з сторін суперечливої народної душі, коли шляхетність, безкінечна любов до людей та жертвовність поєднуються з відсутністю гідності, рабством, покірністю та нелюдською жорстокістю.

Як уже зазначалося, менталітет формується в певних історичних умовах під впливом подій, що складають історичну долю народу. І відповідь на питання про історичну долю треба шукати не в теоріях, що використовуються ідеологами і пропагандистами, а в самій історії, оскільки саме історія виховала у народу певний тип ставлення до життя і права. Постійні перериви традицій, відкатки назад, перманентні революції, бунти траплялися в нашому минулому не один раз. Вітчизняна історія нагадує гойдалку, що спрямовує вектор суспільного розвитку то наближаючись до Європи, то віддаляючись від європейського способу життя. Одним з перших наближень до Європи можна вважати запрошення скандинавських варягів до правління країною з метою зупинення смуги та безпорядків. Ця подія надала європейський напрямок суспільного життя, і на чотири століття Київська Русь стала частиною європейських держав Середньовіччя. Наступною суттєвою культурно-історичною подією стало прийняття християнства, що споріднило руських князів з королівськими дворами всієї Європи. Але це не залучило нашу вітчизну в ряд західних упорядкованих країн з правами людини, свободою думки і поведінки, активною творчою працею, трудовою етикою. На жаль, одна з впливовіших і розвинених держав середньовічної Європи була скрушена татаро-монгольським навалом, що значною мірою не тільки змінило вектор розвитку, а й суттєво вплинуло на формування менталітету.

Правовий менталітет є міцним чинником, що впливає на процес і результат правового виховання, адже дає основу для формування і прояву правосвідомості, правового світогляду, правового мислення. Урахування особливостей правового менталітету забезпечує ефективність правовиховної діяльності з метою корекції самого правового менталітету насамперед на усвідомленому рівні. Стратегія правового виховання має бути узгоджена з особливостями правового менталітету. Наприклад, формування у суспільстві такої найважливішої правової цінності, як справедливість, потребує застосування таких правовиховних засобів, як кіно, література, засоби масової інформації, Інтернет, особливо на неусвідомленому рівні, чим може впливати на емоційно-психологічний план правосвідомості.